Komunikaty Mazursko-Warmińskie
nr 2 (325) 2024, s. 181–206
ISSN 0023-3196, eISSN 2719-8979
DOI: https://doi.org/10.51974/kmw-193093

OPEN ACCESS

ARTYKUŁY I MATERIAŁY / ARTICLES AND PAPERS / ARTIKEL UND MATERIALIEN

Bogusz Wasik
Muzeum Zamkowe w Malborku
b.wasik@zamek.malbork.pl • https://orcid.org/0000-0002-2968-3015

Budynki i elementy zabudowy w konstrukcji szkieletowej i z drewna na zamku w Malborku w średniowieczu i nowożytności

Timber-framed structures and building elements at Malbork Castle in the Middle Ages and modern times

Gebäude und Ausbauelemente in Fachwerk- und Holzbauweise auf der Burg in Malbork im Mittelalter und in der Neuzeit

Słowa kluczowe: budownictwo drewniane, budownictwo szkieletowe, fachwerk, zamek w Malborku, zamek krzyżacki

Keywords: timber construction, timber frame construction, fachwerk, Malbork castle, Teutonic castle

Schlüsselwörter: Holzkonstruktion, Rahmenbau, Fachwerk, Schloss in Marienburg, Kreuzritterschloss

STRESZCZENIE

Na murowanych zamkach powszechnie występowała zabudowa drewniana. Jednorodna ceglana forma zamku w Malborku jest efektem prac konserwatorskich z XIX–XX w. Na podstawie nowożytnych opisów i ikonografii można jednak wskazać tam obiekty fachwerkowe i drewniane. Były to budynki mieszkalne i gospodarcze oraz elementy fortyfikacji. Jedynym takim mieszkalno-reprezentacyjnym budynkiem był dwór zbudowany w połowie XVI w. na Zamku Średnim. Większość nowożytnych budynków fachwerkowych znajdowało się na przedzamczu. Były to pomniejsze budynki gospodarcze, ale też liczne małe domy, zamieszkane przez żołnierzy, służbę i wynajmowane. Średniowieczną genezę miały elementy fortyfikacji. Część wież i baszt miało fachwerkową najwyższą kondygnację: Gdanisko, Baszta Maślankowa, Kurza Noga i Baba oraz dwie baszty w murze wschodnim. Niektóre miały też drewniane lukarny na dachu. Na murach znajdowały się też fachwerkowe i drewniane, nadwieszone pomieszczenia (hurdycje).

Data wpłynięcia tekstu: 16.05.2024 • Data wpłynięcia tekstu po poprawkach: 9.09.2024 • Data publikacji: 16.09.2024

ABSTRACT

Wooden structures were commonly found in brick castles. The uniform brick form of the Malbork Castle is the result of conservation work from the 19th and 20th centuries. However, based on modern descriptions and iconography, one can identify half-timbered and wooden buildings there. These included residential and utility buildings as well as elements of fortifications. The only residential-representative building of this type was a manor house built in the mid-16th century in the Middle Castle. Most of the modern half-timbered buildings were located in the outer bailey. These were smaller utility buildings, as well as numerous small houses inhabited by soldiers, servants, and renters. The fortification elements had medieval origins. Some towers and bastions had half-timbered upper floors: Gdanisko, the Buttermilk Tower, Kurza Noga, and Baba, as well as two bastions in the eastern wall. Some also had wooden dormers on the roof. There were also half-timbered and wooden overhanging rooms (hoardings) on the walls.

ZUSAMMENFASSUNG

Holzbauten waren in Backsteinburgen üblich. Die einheitliche Backsteinform des Schlosses in Malbork ist das Ergebnis von Konservierungsarbeiten aus dem 19. und 20. Jahrhundert. Aufgrund moderner Beschreibungen und Ikonographie ist es jedoch möglich, dort Fassaden- und Holzobjekte zu identifizieren. Dazu gehörten Wohn- und Wirtschaftsgebäude sowie Elemente von Befestigungsanlagen. Das einzige Wohn- und Repräsentationsgebäude dieser Art war das Mitte des 16. Jahrhunderts erbaute Herrenhaus auf der Mittelburg. Die meisten modernen Fassadenbauten befanden sich in der Vorburg. Dabei handelte es sich um kleinere Wirtschaftsgebäude, aber auch zahlreiche kleine Häuser, die von Soldaten, Bediensteten bewohnt und vermietet wurden. Elemente der Befestigungsanlagen hatten mittelalterlichen Ursprung. Einige Türme und Türme hatten ein Fachwerk-Dachgeschoss: Gdanisko, Maślankowa-Turm, Kurza Noga und Baba sowie zwei Türme in der Ostmauer. Einige hatten auch Dachgauben aus Holz. An den Wänden befanden sich auch Fachwerke und hölzerne, hängende Räume (Wände).

Zamki kojarzą się w popularnej opinii z budowlami murowanymi. Łączy się to z deprecjonującym podejściem do drewna, jako budulca. Jest to jednak w rzeczywistości anachroniczne i współczesne podejście – odmienne od tego z czasów budowy i funkcjonowania zamków. Pomijając już obiekty całkowicie drewniane, na zamkach określanych jako murowane, były bowiem liczne elementy konstrukcyjne i budynki drewniane[1]. Nie inaczej było w przypadku zamków krzyżackich, kojarzących się przede wszystkim z rozległymi i masywnymi budowlami ceglanymi. Obecny wygląd zamku w Malborku jest tymczasem efektem rozległych i wieloletnich prac konserwatorskich – przede wszystkim tych przeprowadzonych przez Conrada Steinbrechta w końcu XIX i początku XX w. W ich wyniku wykreowano budowlę praktycznie całkowicie murowaną, w której drewno ograniczono do takich elementów, jak więźby dachowe, stolarka drzwiowa i okienna, czy mosty, a szkieletowe zwieńczenie baszty, zwanej Kurzą Nogą, należy do wyjątków. Monumentalna budowla oddziałuje więc

[1] A. Marciniak-Kajzer, *Drewno na zamkach, czyli o czym na ogół zapominamy*, w: *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Śrdkowej i Wschodniej,* red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 491–496.

przede wszystkim jednorodną kolorystyką czerwonej cegły. Oryginalnie, choć był to rzeczywiście dominujący materiał budowlany, tak nie było. Ceglane elewacji poszczególnych elementów zespołu zamkowego pokryte były różnymi kolorami, czego dowodzą zarówno średniowieczne przekazy[2], zachowane ślady i ikonografia[3], czy też nowożytna nazwa Baszty Maślankowej, określanej jako Modra, co wskazuje na jej niebieski odcień[4]. Ceglaną architekturę zamku urozmaicały jednak także budynki oraz elementy zabudowy, wykonane w konstrukcji szkieletowej (fachwerkowej), z wypełnieniem ceglanym (mur pruski) lub glinianym (szachulec), jak i całkowicie drewniane.

Pomijając elementy konstrukcyjne (jak więźby dachowe, ganki murów obronnych, mosty itd.), czy wyposażenia, które nie będą przedmiotem analizy, interesujące nas obiekty podzielić można na dwie ogólne grupy: elementy fortyfikacji i budynki mieszkalne oraz gospodarcze.

ZABUDOWA SZKIELETOWA I DREWNIANA JAKO ELEMENT FORTYFIKACJI

Pierwsza grupa omawianych obiektów ma średniowieczną genezę. Nie są to jednak całe budynki w konstrukcji szkieletowej lub drewnianej, ale wykonane w tych technikach zwieńczenia elementów murowanych fortyfikacji – baszt, bram, czy murów. Tylko w nielicznych przypadkach technika budowy tych elementów zabudowy wskazywana była w opisach inwentarzowych, ale cennym źródłem jest nowożytna ikonografia.

Jednym z dobrze rozpoznawalnych obiektów zamku w Malborku jest wieża gdaniska (ryc. 1). Obecnie jest ona całkowicie ceglana, co zawdzięcza odbudowie z lat 1892–1893, przeprowadzonej pod kierunkiem Conrada Steinbrechta. Oryginalną formę wieży widać dobrze na dwóch panoramach zamku od zachodu z XVI i XVII w. (ryc. 2). Pierwsza widnieje na obrazie Martina Schonnicka z ok. 1536–1540 r., z gdańskiego Dworu Artusa, ukazującym oblężenie z 1460 r.[5] Druga znajduje się

---

[2] C. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und – Geographie*, Petersberg–Olsztyn 2007, s. 135.

[3] C. Herrmann, *Der Hohmeisterpallast auf der Marienburg. Konzeption, Bau und Nutzung der modernsten europäischen Fürstenresidenz um 1400*, Petersberg 2019, s. 289–290; K. Pospieszny, *Jeszcze raz w kwestii elewacji kościoła zamkowego*, w: *Spotkania Malborskie im. Macieja Kilarskiego*, cz. 1–3, red. A. Dobry, Malbork 2010; idem, *Domus Malbork. Zamek krzyżacki w typie regularnym,* Toruń 2014, s. 255–259.

[4] m.in. *Marienburg I. Lustration vom Jahr 1565. Abschrift aus Westpr. Foliant No 23. nebst Uebersetzung,* oprac. Johannes K. Sembrzycki, 1889, rękopis w Bibliotece Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. III 2636, s. 45; *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej,* t. II, wyd. W. Hejnosz, J. Gronowski, Toruń 1960, s. 60.

[5] A.R. Chodyński, *Zamek malborski w obrazach i kartografii,* Warszawa 1988, s. 28–29, 92; *Imagines potestatis: insygnia i znaki władzy w Królestwie Polskim i Zakonie Niemieckim. Katalog wystawy w Muzeum Zamkowym w Malborku, 8 czerwca – 30 września 2007 roku*, red. J. Trupinda, Malbork 2007, s. 245–246; M. Mierzwiński, *Ikonografia kościoła NMP*

na miedziorytniczym portrecie Gerarda Denhoffa z 1643 r.[6] Oba widoki (poza fantastycznym pejzażowym tłem na obrazie Martina Schonnicka) bardzo wiernie pod względem detalu i proporcji ukazują zachowane zabudowania zamku, tak więc można je traktować jako wiarygodne przedstawienie także nieistniejących dziś obiektów. Oba są zgodne co do przedstawionej formy wieży gdaniska. Proporcje i ilość kondygnacji w porównaniu z poziomem ganku prowadzącego do wieży z Zamku Wysokiego wskazują, że miała ona ilość murowanych kondygnacji, taką jak zrekonstruował Conrad Steinbrecht, wyżej jednak była jeszcze jedna kondygnacja wieńcząca z muru pruskiego lub szachulca. Była ona szersza od części murowanej, tworząc nastawioną na wieży izbicę. Na obrazie z XVI w. przedstawiono, że podpierały ją ukośne drewniane miecze. Na mniej szczegółowym miedziorycie z 1643 r. zaznaczono tylko słupy i poziome rygle, ale na bogatszym w detal starszym obrazie, w dolnym poziomie pól konstrukcji widać krzyżujące się zastrzały, a w górnym okienka i mniejsze skośne miecze. Trudno jednak zweryfikować na ile te szczegóły są wiarygodne. Oba widoki zgodnie ukazują jednak, że owa nadwieszona izbica od zachodu i wschodu zwieńczona była szczytami (także w konstrukcji szkieletowej) z naczółkami dachu. Dalszych szczegółów do charakterystyki pierwotnej formy wieży gdaniska dostarcza treść opisów. Ze sporządzonego w 1565 r. opisu wynika, że kryta była dachówkami. Ponadto wskazują one, że wieża miała trzy kondygnacje pomieszczeń. W 1565 r., odnośnie wnętrz odnotowano, że w części murowanej, dostępnych z ganku prowadzącego z Zamku Wysokiego, było osiem stanowisk ustępowych (niżej jest jeszcze poziom obronny, nie wzmiankowany w inwentarzach). W kondygnacji nad nimi, a więc jak wynika z analizy ikonografii, jeszcze murowanej, była wielka komora, w której trzymano strzelby (wzmiankowana zarówno w 1565, jak i 1607 r.). W fachwerkowej izbicy było dziewięć komór i izba, służące załodze zamkowej[7]. Średniowiecznej genezy tej konstrukcji dowodzi wzmianka o prowadzonych pracach przy niej remontowych w 1414 r.[8]

Opisany kształt zwieńczenia wieży gdaniska, choć mniej wyraźnie niż na wskazanych wyżej panoramach, dostrzec można także na rycinie Antoniego Möllera (1587 r.), przedstawiającej bójkę pod karczmą, z panoramą zamku od wschodu (ryc. 3)[9]. Lepiej

i wieży głównej na Zamku Wysokim, w: *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja,* red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork 2016, s. 30. Oryginał: Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, sygn. MHMG/DA/130.

[6] *Regnum defendo ense et alis tego stricto. Królestwa bronię dobytym mieczem i osłaniam skrzydłami. Malbork w Prusach Królewskich*, t. 2: *Katalog wystawy w Muzeum Zamkowym w Malborku 18 września – 2 stycznia 2022. Malbork w Prusach Królewskich*, red. R. Panfil, A. Dobry, Malbork 2022, s. 132–135.

[7] *Marienburg I…*, s. 10–11; *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej,* t. I, wyd. W. Hejnosz, Toruń 1959, s. 110; *Źródła do dziejów…*, t. II, s. 62.

[8] S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork 2011, s. 376.

[9] A.R. Chodyński, op. cit., s. 28–29, il. 91; M. Mierzwiński, *Ikonografia kościoła NMP…*, s. 30.

widać tam jednak trzy poligonalne baszty we wschodnim murze obronnym, znajdujące się na wysokości Zamku Średniego i Wysokiego, na południe od Bramy Snycerskiej. Współcześnie stoi tylko pierwsza od północny (w inwentarzach z 1590 i 1607 r. zwana Piekarnią/nad Piekarnią[10]), zrekonstruowana przed II wojną światową oraz przyziemie kolejnej (ryc. 1). Baszty te przedstawiono także na obrazie z lat 80. XV w. (od 1945 r. zaginionym), ukazującym oblężenie Malborka (ryc. 4)[11]. Są one jednak bardzo stylizowane, o wyciągniętych proporcjach i niewiarygodnych detalach, jak duże, dekoracyjne okna z maswerkami. O wiele bardziej wiarygodna pod względem wierności jest wspomniana panorama z 1587 r., choć zamek ukazano w dalszym tle ryciny. Rozpoczynając analizę od baszty pierwszej od północy (Baszty nad Piekarnią), zwrócić należy uwagę, że jej najwyższa kondygnacja tworzy oddzielony i nieco szerszy pas od niższych. Artysta nie zaznaczył jednak szczegółów, które pozwalałyby przesądzić, że jest to kondygnacja w konstrukcji szkieletowej, a nie murowana. Co ciekawe, także na obrazie z lat 80. XV w. zaznaczono tę cechę. Kwestię tę wyjaśnia jednak późniejsze źródło. Na przytaczanej już szwedzkiej mapie z 1629 r. zamieszczono bowiem widoki bram zamku i miasta. Na jednym z nich ukazano też omawianą basztę (ryc. 5) i ma ona już jednoznacznie wieńczącą, nadwieszoną izbicę w konstrukcji szkieletowej (z zastrzałami). Baszta w południowo-wschodnim narożniku zamku została na obu panoramach od wschodu przedstawiona podobnie do omówionej – także z podkreśleniem szerszej kondygnacji wieńczącej (ryc. 1). Na podstawie analogii Baszty nad Piekarnią można sądzić, że najpewniej także ta miała izbicę w konstrukcji szkieletowej.

Kolejna poligonalna baszta, stojąca między obiema omówionymi (ryc. 1), ma na panoramie z 1587 r. nieco inne zwieńczenie. W dolnym poziomie dachu zaopatrzona została w trzy, facjaty, lub ze względu na lekkie wysunięcie przed lico muru, raczej wykusze w poziomie dachu (ryc. 3). Czwarta mogła być z niewidocznej strony zachodniej. Przykryte były dachami dwuspadowymi. Przedstawiono je też, choć z nierealistycznym detalem, na obrazie z lat 80. XV w. Podobne, drewniane lub szkieletowe facjaty, można wskazać także w innych obiektach obronnych z epoki, jak choćby w Baszcie Nowej w fortyfikacjach Gdańska. Ponieważ na przedstawieniach baszty malborskiej nie zaznaczono nadwieszonej kondygnacji wieńczącej, to w przeciwieństwie do dwóch opisanych wyżej, prawdopodobnie nie posiadała ona szkieletowego zwieńczenia.

Brak niestety źródeł ikonograficznych, ukazujących baszty znajdujące się we wschodnim murze przedzamcza na północ od Bramy Snycerskiej. Wydaje się prawdopodobne, że przynajmniej niektóre z nich mogły mieć zwieńczenia analogiczne

[10] *Źródła do dziejów…*, t. I, s. 96; *Źródła do dziejów…*, t. II, s. 64.

[11] A.R. Chodyński, op. cit., s. 25–28, 90; C. Herrmann, *Die älteste Ansicht Marienburgs (vor 1488) als Quelle zur Architekturgeschichte*, w: *Die Burg im Bild – das Bild der Burg,* seria „Forschungen zu Burgen und Schlössern" 19, Petersberg 2019, s. 47–56; M. Mierzwiński, *Ikonografia kościoła NMP…*, s. 30.

jak omówione. Basztę Szarysz (w północno-wschodnim narożniku obwodu) albo Wołową (w środkowym odcinku północnego muru przedzamcza) widać na przytaczanym obrazie z ok. 1536–1540 r. Zdaje się ona posiadać na dachu drewnianą facjatę/wykusz od północy (ryc. 1, 6a).

Do ciekawych wniosków prowadzi analiza przedstawień Baszty Maślankowej, zwanej w nowożytności Modrą (ryc. 1). Jak wynika z inwentarza sporządzonego w 1607 r., miała ona siedem pięter, a wieńczące mieściło więzienie. Kolejne opisy z 2. połowy XVI i początku XVII w. informują też o złym stanie dachu i ganków[12]. Podobnie jak w przypadku gdaniska, pierwotną formę wieży widać na obrazie z ok. 1536–1540 r. i miedziorycie z 1643 r. (ryc. 6). Obecną swoją postać Baszta Maślankowa zawdzięcza pracom budowlanym, przeprowadzonym w 1906 r. przez Conrada Steinbrechta. Jej zwieńczenie zostało wówczas zbudowane od nowa. Jest ono wysunięte o trzy nadwieszki (o profilu wykonanym z cegieł z wklęską) w stosunku do lica niższych kondygnacji. Piętro to zostało przez Conrada Steinbrechta zaopatrzone w naprzemienny układ prostokątnych otworów zamkniętych łukami odcinkowymi i strzelnic szczelinowych (ryc. 7a). Jak wynika ze zdjęć z okresu tych prac[13], rozebrane wówczas poprzednie zwieńczenie miało podobny kształt, ale także nie było oryginalne. Lico wykonane było całkowicie z cegieł ułożonych główkami. Wynika z tego, że zwieńczenie to powstało podczas budowania elementów fortecznych przy moście kolejowym około lat 50. XIX w. Stan sprzed budowy mostu ukazany jest na akwareli Johanna C. Schulza z 1844 r.[14] Wynika z niej, że miała ona wówczas zwieńczenie analogiczne. Pierwotność tego kształtu potwierdza rycina Johanna F. Fricka z 1799 r. (ryc. 6c)[15]. Oba te przedstawienia różnią się jednak tym, że na akwareli otwory są przesklepione, a korona zwieńczenia równa baszty, podczas gdy na starszej rycinie ma ubytki, a okienka pozbawione są przesklepień. Może to wskazywać, że koronę wieży uzupełniono już przed budową mostu. Niemniej, jak wskazano, przedstawienie z 1799 r. przesądza, że Baszta Maślankowa (Modra) rzeczywiście posiadała najwyższą kondygnację nieco wysunięta przed lico reszty i zaopatrzoną w naprzemienny układ strzelnic szczelinowych i szerszych otworów. Zwrócić należy teraz uwagę na przytoczone na wstępie dwa widoki z XVI i XVII w. Na starszym obrazie widać wyraźnie, szerszą o trzy nadwieszki, najwyższą kondygnację murowaną. Stożkowy dach nie znajduje się jednak bezpośrednio na niej, ale między nimi jest jeszcze jeden, także nieco wysunięty pas. W jego polu artysta nie zaznaczył jednak detali. Widać ponadto wyraźnie przykryty dwuspadowym dachem wykusz, umieszczony w osi dachu (zwróconą na zachód). Jest to forma podobna do tych z poprzednio opisanej baszty

[12] *Marienburg I…*, s. 45; *Źródła do dziejów…*, t. I, s. 85; *Źródła do dziejów…*, t. II, s. 65.

[13] Muzeum Zamkowe w Malborku, Dział Historii, sygn. DH/7/22, *Marienburg. Baujahr 1906*, il. 61–62.

[14] A. R. Chodyński, op. cit., s. 54–55, 115.

[15] Ibidem, s. 109, il. 38.

we wschodnim murze obronnym. Być może rysują się też dwa wykusze po bokach (od południa i północy), ale obraz jest w tym miejscu mniej wyraźny. Wyjaśnienie charakteru owego poziomego pasa przynosi analiza miedziorytu z 1643 r. Także na nim widać nadwieszoną, murowaną, górną kondygnację. Ponad nią jest jednak jeszcze wyraźniej niż na starszym obrazie zaznaczony dalszy nadwieszony poziom baszty. Ma on tu wysokość podobną do niższej kondygnacji i na nim położony jest dopiero stożkowy dach z szerokim okapem. Co jednak najistotniejsze, górny z tych dwóch poziomów podzielony jest rytmicznie pionowymi liniami. Wszystko wskazuje więc na to, że nad najwyższą kondygnacją murowaną, Baszta Maślankowa posiadała pierwotnie jeszcze jedną, nadwieszoną, wykonaną w konstrukcji szkieletowej. Podobnie jak w przypadku gdaniska zmienia to w istotny sposób wygląd baszty, która była wyższa, niż zrekonstruował to Conrad Steinbrecht (ryc. 7). Zwrócić jednak należy jeszcze uwagę, że na przedstawieniu z 1643 r. nie ukazano wykuszy. Tłumaczyć to jednak można wynikiem przekształceń, gdyż w opisach z XVI i początku XVII w. sygnalizowano zły stan dachu i konieczność napraw. Zastanawiać też może, dlaczego Martin Schonnick przedstawiając szczegóły konstrukcji szkieletowej gdaniska, na Baszcie Maślankowej pozostawił gładki pas. Można to tłumaczyć albo nierównym podejściem artysty, który włożył większe staranie w przedstawienie szczegółów zabudowy w rejonie Zamku Wysokiego, albo tym, że w okresie tym konstrukcja szkieletowa była np. zasłonięta obiciem z desek.

Kolejną basztę zwieńczoną kondygnacją fachwerkową ukazano na cytowanym już przedstawieniu bramy z 1629 r. W konstrukcje taką zaopatrzona tam jest pierwsza od południa baszta tzw. Wału Plauena – zwana Babą (ryc. 1, 5). Znacznie wysunięta na wschód w fosę, obecnie nie zachowana. Owe górne piętro w konstrukcji szkieletowej musiało zostać rozebrane przed 1649 r., w związku z przekształceniem jej na baterię artyleryjską[16]. Jest więc prawdopodobne, że także inne baszty tej linii umocnień miały podobne zwieńczenia.

Jak wspomniano na wstępie artykułu, jedyną basztą, na której Conrad Steinbrecht umieścił wieńczącą kondygnację w konstrukcji szkieletowej, jest Kurza Noga w północno-zachodnim narożniku Zamku Średniego (ryc. 1). Formę sprzed rozbiórki i romantycznej restauracji baszty można zobaczyć na akwareli z 1802 r., ukazującej widok na Zamek Średni od północy (ryc. 8)[17]. Piętro to, jak w poprzednich przypadkach, było szersze od murowanej części baszty i nadwieszone na kroksztynach – prawdopodobnie drewnianych belkach. Każdy z widocznych na obrazie trzech boków podzielony był belką ryglową na dwa równe poziomy. Dolny był ponadto rozdzielony słupem na dwa kwadratowe pola z zastrzałami. W polach górnego poziomu

[16] *Marienburg I…*, s. 51; *Źródła do dziejów…*, t. I, s. 86; *Źródła do dziejów…*, t. II, s. 86; *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej,* t. III, wyd. W. Hejnosz, J. Gronowski, Toruń 1963, s. 7.

[17] A.R. Chodyński, op. cit., s. 97; M. Mierzwiński, *Ikonografia kościoła NMP…*, s. 41.

konstrukcji umieszczone były prostokątne, czterodzielne okna, co wskazuje, że ukazana konstrukcja była nowożytna, choć zastępowała na pewno starszą. Pola wypełnień są białe co wskazuje, że był to najpewniej gliniany, pobielony szachulec.

Omówione izbice na basztach i wieżach nie były jedynymi elementami w konstrukcji szkieletowej i z drewna, nastawionymi na murowane elementy fortyfikacji. Nadwieszone konstrukcje, na podstawie opisów inwentarzowych i ikonografii, można wskazać także na murach obronnych i nad bramami. Miały one postać komór – izbic nastawionych na murze i wysuniętych przed lico w charakterze hurdycji. Uchwytne w źródłach tego typu konstrukcje nie oddają na pewno ich ilości, gdyż zazwyczaj nie poświęcano im uwagi, a ikonografia obejmuje tylko niektóre części zamku. Analiza opisów i obrazu Martina Schonnicka pozwala wskazać jeden z tych obiektów na murze zachodnim (ryc. 1, 9). W inwentarzu z 1636 r., na koniec wyliczenia baszt (nazywanych tu wieżami) w murze obwodowym przedzamcza dodano na końcu, że *ósma nad Nogatem Łaźnią nazwana, przy bramie od kornhausu idąc ku zamkowym domkom*[18]. *Warta, którą zwą Łaźnią* (od sąsiedniego obiektu o tej funkcji) została też wskazana nad Nogatem w inwentarzu z 1590 r.[19], a także z 1607 roku, w którym doprecyzowano, że znajdowała się ona na murze[20]. Co do nazewnictwa, zauważyć należy, że w opisie z 1565 r. stwierdzono, że *nad rzeką iest wieża, którą warthą zowią*[21]. Z dokładnej analizy opisów i obrazu Martina Schonnicka wynika, że obiektu tego nie można utożsamiać z budynkiem odkrytym i tak zinterpretowanym przez Antoniego Pawłowskiego w 1990 r.[22] Pozostałości te łączyć należy z jednym z domów, wymienianych w inwentarzach przy bramie prowadzącej nad Nogat i widocznym na przytaczanym obrazie – usytuowanym prostopadle do rzeki[23]. Z przytoczonych wzmianek wynika, że wartę lokalizować należy w murze zachodnim – nad Nogatem. Zwrócić należy jeszcze uwagę na pewne rozbieżności w informacjach o warcie/baszcie Łaźni. Z jednej strony w opisie z 1607 r. stwierdzono jednoznacznie, że warta posadowiona była na murze, lecz w 1565 r. opisano, że budowla ta mieściła trzy małe izdebki i piwniczkę. To z kolei każe wątpić w nadwieszony charakter tego obiektu. Tę sprzeczność może wyjaśnić analiza obrazu Martina Schonnicka. Wyraźnie przedstawiono bowiem na nim, na murze obronnym, po południowej stronie wielkiego spichrza, długą i obszerną izbicę – hurdycję, krytą dwuspadowym dachem.

---

[18] *Źródła do dziejów…*, t. II, s. 86.

[19] Ibidem, s. 66.

[20] *Źródła do dziejów…*, t. I, s. 83.

[21] *Marienburg I…*, s. 43.

[22] A. Pawłowski, *Badania archeologiczno-architektoniczne w rejonie „Baszty Łaźni" i na zachodnim przedpolu kościoła św. Wawrzyńca na przedzamczu zamku w Malborku*, Malbork 1990, mpis w archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku, s. 1–3.

[23] Szerzej – zob. B. Wasik, *Zespół bram między przedzamczem a Nogatem w Malborku. Przyczynek do badań słabo poznanych elementów założenia zamkowego*, „Zapiski Historyczne" (w druku).

Jej konstrukcja nie jest jasna – brązowy kolor oraz brak zaznaczenia szachulca może wskazywać na to, że była drewniana, może obita deskami. Jak można dostrzec wspierała się na ukośnych drewnianych wspornikach (mieczach). Jednocześnie od południa sąsiaduje z nią kolejny obiekt, który ma charakter wieżowy. Wskazuje to więc na to, że w murze zachodnim znajdowały się dwa obiekty obok siebie – wieża/baszta oraz hurdycja/izbica, a kolejni wizytatorzy, stosując określenie *warta* odnosili się do jednego, drugiego lub do obu. Tego typu nadwieszonych izbic – hurdycji było więcej. W opisie z 1565 r. wspomniano, że za wielkim spichrzem stojącym nad Nogatem (na północ od niego) znajdowała się wieża Zrembek[24]. Informacja ta zdaje się być niejasna, gdyż na podstawie planów i ikonografii najbliżej za nim znajdowała się jedynie Baszta Maślankowa, opisana w innym miejscu cytowanej lustracji. W kolejnym inwentarzu nazwano ją już jednak wartą *Wzrąmbek*[25]. Była to wiec najpewniej konstrukcja podobna do opisanej wcześniej, co tłumaczyłoby brak na planach (ryc. 1). Być może nazwa sugeruje konstrukcję zrębową[26]? W późniejszych opisach warty tej już nie wzmiankowano – także w inwentarzu z 1607 r., w którym opisano, będący w złym stanie zadaszony ganek z krenelażem między spichrzem a Basztą Maślankową[27]. Może to sugerować, że warta owa już wówczas nie istniała. Wykusz – hurdycję widać jednak pod dachem spichrza na miedziorycie z 1643 r. (ryc. 6b). Ponieważ jednak z opisów wynika, że Zrębek miał znajdować się na północ od spichrza, a nie w jego ciągu, może być to inna konstrukcja.

W kontekście opisanych konstrukcji wspomnieć jeszcze należy, że w opisie muru i przyległych do niego domów, ciągnących się nad Nogatem na północ od Bramy Mostowej, w 1565 r. odnotowano też *domek niewielki na murze, osobno od tich domków*[28]. Wzmianka ta nie jest jasna – być może chodzi tu także o podobne do opisanych pomieszczenie nadwieszone na murze obronnym. Tymczasem na panoramie z ok. 1720–1730 r. zaznaczono na murze nad Nogatem siedem wykuszy (ryc. 10). Ich ilość może budzić wątpliwości, gdyż brak ich na bardziej wiarygodnym miedziorycie z 1643 r. podczas gdy na panoramie z XVIII w. można wskazać też inne nieścisłości. W widoku z 1643 r. mur jest jednak częściowo przysłonięty przez portret Gerhard Denhoffa, mogły więc znajdować się na niewidocznych odcinkach.

Elementy takie, w świetle opisów inwentarzowych, można jednak bez wątpienia wskazać nad niektórymi bramami, których otwory umieszczone były w zwykłym murze. W świetle analizy opisów inwentarzowych i kartografii, na zachód od Bramy św. Wawrzyńca rekonstruować można długą szyję bramną, po której obu stronach

[24] *Marienburg I…*, s. 43.

[25] *Źródła do dziejów…*, t. II, s. 66.

[26] Nie można też wykluczyć, że nazwa pochodzi od nazwiska dziesiętnika, w którego gestii się znajdowała (za uwagę serdecznie dziękuję dr. Rafałowi Panfilowi).

[27] *Źródła do dziejów…*, t. I, s. 85.

[28] *Marienburg I…*, s. 42.

(od północy i południa) znajdowały się bramy[29]. Układ ten szczególnie dobrze widać na planie z 1629 r. (ryc. 1). W zależności od inwentarza, obie te bramy, albo tylko północną, nazywano Bramą Kornuską (od pobliskiego wielkiego spichrza nad Nogatem). W kontekście omawianego zagadnienia ważnych informacji dostarczają opisy z 1565 i 1607 r. Wynika bowiem z nich, że nad północną z bram znajdowało się pomieszczenie z muru pruskiego, kryte dachówkami, stanowiące część mieszkania dziesiętnika[30]. W 1607 r. wymieniono też ganki na murze i *dwie wystawie wiązane* nad bramą południową (wówczas przeciekające), co wskazuje, że także nad nią znajdowała się prawdopodobnie drewniana hurdycja[31].

Dwa dalsze elementy można tylko pośrednio zaliczyć do urządzeń obronnych, gdyż ich główna funkcja była bardziej przyziemna. Na zamku w średniowieczu było wiele ustępów, które nazywano (także zwykłe wykusze) gdaniskami. Jedno z nich znajdowało się przy Wieży Kleszej, a drugie w osi skrzydła wschodniego Zamku Średniego[32]. Ich postać sprzed rozbiórki widać na akwareli nieznanego autora z 1802 r. (ryc. 11), ukazującej widok Zamku Średniego i Wysokiego od północnego wschodu[33]. W obu przypadkach ganki przerzucone nad parchamem Zamku Średniego prowadzą do wykuszy nadwieszonych nad fosą na murze obronnym (ryc. 1). Oba wykonane były w konstrukcji szkieletowej, z białym wypełnieniem pól, co może wskazywać na gliniany szachulec. Ponadto wykusze podparte są ukośnymi, drewnianymi wspornikami i kryte dachami pulpitowymi. W ramach prac konserwatorskich Conrad Steinbrecht nie przywrócił takiego charakteru wykuszy, murując je z cegły.

Omówione zwieńczenia baszt i wież, a także izbice i hurdycje wpasowują się w typowe rozwiązania stosowane w średniowiecznej architekturze *militaris* i można je było spotkać też na innych zamkach krzyżackich. Nowożytne opisy wskazują przykładowo na obecność wieńczących kondygnacji szkieletowych, na wieży bramnej i jednej z baszt zamku w Grudziądzu[34]. Podobną posiadała także wieża bramna przedzamcza I zamku w Starogrodzie[35]. Tymczasem w Ełku badania archeologiczne dostarczyły przesłanek dla wnioskowania, że tamtejsza wieża mieszkalna miała wieńczącą kondygnację szachulcową[36]. Kondygnację z muru pruskiego miała również

[29] Szerzej – zob. B. Wasik, *Zespół bram…*.

[30] *Marienburg I…*, s. 43; *Źródła do dziejów…*, t. I, s. 84.

[31] *Źródła do dziejów…*, t. I, s. 83–84.

[32] S. Jóźwiak, J. Trupinda, op. cit., s. 377–378.

[33] A.R. Chodyński, op. cit., s. 97; M. Mierzwiński, *Ikonografia kościoła NMP…*, s. 41.

[34] B. Wasik, *Zabudowa zamku górnego i przedzamczy na podstawie źródeł pisanych i ikonograficznych z XVI–XVIII wieku*, w: *Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*, red. M. Wiewióra, Toruń 2012, s. 62–63.

[35] B. Wasik, *Zamki krzyżackie w okresie późnośredniowiecznym i nowożytnym. Analiza źródeł architektonicznych*, w: *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata,* t. 2, red. M. Wiewióra, Toruń 2020, s. 61.

[36] R. Herman, *Zamek w Ełku. Opracowanie historyczno-architektoniczne*, t. 1, maszynopis w archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa) w Olsztynie–Łódź 2015, s. 33–35.

wieża mieszkalna w Nowym Jasińcu[37]. Poza zamkami krzyżackimi takie konstrukcje można spotkać w fortyfikacjach miejskich, np. w Gdańsku, gdzie na tzw. „Kolorowym widoku" z 1520 r., przedstawiającym bramy św. Jakuba i Bożego Ciała oraz sąsiednie baszty, jak i na Baszcie Nowej, ukazanej m.in. na rysunku Antona Mőllera z 1593 r. (ryc. 12)[38]. Jako przykłady spoza Prus wymienić tu można chociażby obiekty czeskie, gdzie na podstawie ikonografii rekonstruować można wieńczące kondygnacje wież w konstrukcji szkieletowej, także z wykuszami i wieżyczkami, jak np. na zamkach Křivoklát, czy Vysoký Chlumec, jako przykład takich konstrukcji w murach miejskich wskazać baszty miasta Žatec, ukazane na rycinie Jan Willenerga z 1611 r. (ryc. 13)[39]. Podobnie do szerzej stosowanych rozwiązań należały nadwieszone na murach hurdycje i baszteki, m.in. w konstrukcji szkieletowej. W połączeniu z zadaszonymi gankami stosowano je szczególnie wraz z rozwojem broni palnej. Umożliwiały one szerszy zakres ochrony przedpola, a przykryte ganki były niezbędne by chronić proch przed zamoknięciem. Tak było w Polsce[40], ale i w Czechach, gdzie w XV w. stosowano nadwieszone i osłonięte ganki, wykonane w konstrukcji szkieletowi wręcz na całej długości murów[41]. Informacje o gankach z muru pruskiego można spotkać także w Koronie Polskiej, np. na zamkach w Wieleniu, Bolesławcu i Przedeczu. Wizytatorzy opisali tam także nadwieszone na murach basztki i zbudowane w tej konstrukcji[42].

BUDYNKI MIESZKALNE I GOSPODARCZE

Przechodząc do drugiej grupy obiektów, zbudowanych z drewna i w konstrukcji szkieletowej na zamku w Malborku, zauważyć należy, że wszystkie istotne średniowieczne budynki mieszkalne, jak i gospodarcze zespołu zamkowego były zasadniczo murowane. Wynika to nie tylko z zachowanej substancji murowanej, nowożytnych opisów, ale także z badań archeologicznych[43]. Oczywiście mnogość znanych ze źró-

[37] B. Wasik, *Wieże mieszkalne w krzyżackiej architekturze zamkowej w Prusach*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici: Archaeologia" 2022, nr 38, s. 245.

[38] G. Bukal, *Fortyfikacje Gdańska 1454–1793*, w: *Fortyfikacje Gdańska,* red. G. Bukal, Gdańsk 2009, s. 29, 31.

[39] T. Durdík, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, Praha 1999, s. 299–303, 610; D. Menclová, *České hrady*, t. 2, Praha 1972, s. 425, 429–430.

[40] J. Widawski, *Modernizacja murów obronnych miast małopolskich spowodowana rozwojem broni palnej*, w: *Bastejowe fortyfikacje w Polsce*, „Studia i Materiały, nr 3, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskie" 1975, nr 9, s. 163–164.

[41] T. Durdík, P. Bolina, *Středověké hrady v Čechách a na Moravě,* 2001, s. 16–17.

[42] *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. I, wyd. C. Ohryzko-Włodarska, A. Tomczak, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961, s. 28, 66, 100.

[43] por. M. Dąbrowska, *Badania archeologiczno-architektoniczne na terenie Zamku Niskiego w Malborku w latach 1998–2004*, w: *XV Sesja Pomorzoznawcza. Materiały z konferencji 30 listopada – 02 grudnia 2005*, red. G. Nawrolska, Elbląg 2007, s. 303–316; M. Mierzwiński, *Fragment zespołu zamkowego w Malborku zwany Domem Podstarościego w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, „Studia Zamkowe" 2006, nr II, s. 15–53; B. Wasik, *Zachodnie międzymurze zamku w Malborku w świetle badań archeologicznych z 2020 roku. Przekształcenia topografii i zabudowy,* „Ochrona Zabytków" 2021, nr (278) LXXIV, z. 1.

deł średniowiecznych obiektów[44], których materialne pozostałości nie zostały zbadane, nie pozwala wykluczyć, że mogły się wśród nich znaleźć także zabudowania drewniane. Pomniejsze budynki gospodarcze i pomocnicze bez wątpienia w różnych konstrukcjach drewnianych budowano. Udział zabudowy drewnianej, a zwłaszcza szkieletowej, wzrósł jednak w okresie nowożytnym na tyle, że w niektórych częściach zamku był bardzo zauważalny. Zabudowa ta koncentrowała się jednak przede wszystkim na Zamku Niskim (przedzamczu) oraz zewnętrznych częściach przedzamcza, ciągnących się wzdłuż Nogatu (zwanych Podzamczem). Na Zamku Średnim stał jednak jedyny budynek zbudowany z drewna, mający charakter mieszkalno-reprezentacyjny. Był to dwór, wzniesiony przed połową XVI w. (rozebrany w 1748 r.) przez podskarbiego ziem pruskich i wojewodę chełmińskiego Stanisława Kostkę[45] (ryc. 1). Zajmował on południowy bok tego członu zespołu zamkowego, stojąc nad fosą oddzielająca Zamek Średni od Wysokiego. Jak wynika z opisu z 1565 r., nowo zbudowany budynek był dwukondygnacyjny, wykonany z drewna i kryty dachówkami. Na parterze mieścił *rantarz*, czyli zapewne obszerniejsze wnętrze reprezentacyjne, a na piętrze komnatę mieszkalną[46]. Poza tym w obrębie głównych członów zamku trudno się jednak doszukiwać obiektów drewnianych. Odnotować jednak można, że w 1607 r. wskazano, iż w północno-zachodnim rejonie Zamku Średniego (zwanym od sąsiedniej baszty Kurzą Nogą) *izdebkę przybudowano za nieboszczyka p. podskarbiego Dolskiego, w drzewo cegłę murowano*[47].

Na przedzamczu (zwanym w nowożytności Zamkiem Niskim lub Dolnym), wśród głównych budynków, mających genezę średniowieczną, stały dość liczne zabudowania drewniane. Jak zauważono w 1565 r. przy karwanie i wójtostwie *iest napierwey podworeczko, okollo niego iest domosthwa, y z drzewa budowanego, y z muru dziallanego*[48]. Również na podwórzach zachodniego ciągu gospodarczego stały pomniejsze budynki, z których część, jak potwierdziły badania archeologiczne[49] była murowana, niektóre w nowożytnych opisach ściśle określono, jako wzniesione w konstrukcji szkieletowej, ale odnośnie innych techniki budowy nie doprecyzowano. Jak wynika z opisów z XVII w. naprzeciwko browaru, zajmującego budynek sąsiadujący

[44] por. S. Jóźwiak, J. Trupinda, op. cit., s. 447–492.

[45] R. Panfil, *Zamek królewski i rezydencja monarchów polskich w Malborku (1457–1772)*, w: *Regnum defendo ense et alias tego stricto. Królestwa bronię dobytym mieczem i osłaniam skrzydłami. Malbork w Prusach Królewskich,* t. 1: *Prusy Królewskie i Malbork w okresie staropolskim (1454–1772)*, red. A. Dobry, R. Panfil, Malbork 2021, s. 204–205.

[46] *Marienburg I…*, s. 37.

[47] *Źródła do dziejów…*, t. I, s. 108

[48] *Marienburg I…*, s. 54.

[49] B. Wasik, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Malborku przeprowadzonych na terenie przedzamcza w 2023 roku (stan. 3; AZP 18–47/10),* Malbork 2023, mps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku, s. 100–104.

od północy z kościołem św. Wawrzyńca, stała stajenka[50] (ryc. 1, 14). Dopiero jednak w inwentarzu z 1730 r. doprecyzowano, że był to budynek z muru pruskiego[51]. Stajenka została jednak wówczas zbudowana od nowa, choć jej poprzedniczka zapewne też była wykonana w konstrukcji szkieletowej lub ewentualnie całkowicie z drewna. W ten sposób mogły być też zbudowane obiekty gospodarcze na dalszym podwórzu, których budulca w opisach nie doprecyzowano[52].

W centralnej części przedzamcza (Zamku Niskiego) znajdował się podłużny staw. Zaznaczono go jedynie na planie z 1629 r.[53] (ryc. 1), ale przeprowadzone w 2023 r. badania archeologiczne potwierdziły jego istnienie[54]. Na północ od niego – między ciągiem zabudowy zachodnie przedzamcza, a stodołami (w środkowym ciągu zabudowań), ale także między tymi ostatnimi, a wschodnim murem obwodowym przedzamcza, w inwentarzach wymieniano dalsze budynki. Niestety tylko w przypadku jednego określono technikę budowy. Jak można wywnioskować z analizy inwentarzy, po północno-zachodniej stronie ciągu zabudowy zachodniej oraz na północ od stawu stał bowiem młyn koński z muru pruskiego, kryty dachówkami. Informacje o budowie najpewniej właśnie tego budynku pochodzą z lat 1514–1515[55] i wzmiankowano go w kolejnych inwentarzach[56]. Po raz ostatni wymieniono go w 1675 r. Mieścił wówczas na parterze kuchnię, dwie izdebki i komorę[57]. Odnośnie dalszych budynków niestety nie określono budulca. Były to domy, zamieszkane przez zamkowych żołnierzy (drabów), służbę i najemców. Ich ilość zmieniała się z czasem i w ciągu 2. połowy XVI i 1. połowy XVII w. funkcjonowało ich na omawianym terenie od kilkunastu do trzydziestu. Ulegały w międzyczasie zniszczeniu i były odbudowywane oraz budowano nowe. W 1565 r. po obu stronach stodół stało 30 domków, w 1590 r. nieprecyzyjnie wymieniono kilkanaście po zachodniej i dalsze po wschodniej stronie stodół[58] (ryc. 1). W 1607 r. na północ od stawu było już tylko 6 (2 zawalone), a między stodołą a murem wschodnim, w oparciu o ruiny ściany dużego średniowiecznego budynku gospodarczego – 7[59]. 10 domków *żołdackich* w północnej części przedzamcza wymieniono po raz ostatni w inwentarzu z 1649 r., a od wschodu jeden – *na psiarnię*

---

[50] *Źródła do dziejów…*, t. III, s. 8; *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej,* t. IV, wyd. W. Hejnosz, J. Waluszewska, Toruń 1967, s. 67.

[51] Archiwum Główne Akt Dawnych, Akta Ekonomii Malborskiej, sygn. W. 263, *Inwentarz ekonomii malborskiej 1730*, s. 65.

[52] *Marienburg I…*, s. 48; *Źródła do dziejów…*, t. III, s. 8.

[53] Riksarkivet, sygn. SE/KrA/0425/02/012, https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0024629_00001 (dostęp: 8 V 2024 r.).

[54] B. Wasik, *Sprawozdanie z badań…*, s. 58–59, 116, 136. Skoro nie podał tytułu, to może zostawmy jak jest?

[55] R. Panfil, *Zamki w Prusach Królewskich po 1466 roku i prace remontowe w malborskim zamku w pierwszym dwudziestoleciu panowania króla Zygmunta I Starego (do 1526 roku)*, „Studia Zamkowe" 2022, nr IX, s. 37.

[56] *Marienburg I…*, s. 48; *Źródła do dziejów…*, t. II, s. 64; *Źródła do dziejów…*, t. III, s. 8.

[57] *Źródła do dziejów…*, t. IV, s. 65.

[58] *Marienburg I…*, s. 48; *Źródła do dziejów…*, t. II, s. 63–64.

[59] *Źródła do dziejów…*, t. I, s. 93–95.

obrócony[60]. Fakt wahania ich ilości oraz, że nie oznaczono ich (podobnie jak młyna końskiego), na żadnym z archiwalnych planów, wskazuje, że były to obiekty nieduże i rachityczne. Jest więc bardzo prawdopodobne, że budowano je w konstrukcji szkieletowej lub innej drewnianej.

Takie niewielkie domki, składające się najczęściej jedynie z sionki i izdebki (wyjątkowo dalszych pomieszczeń, jak komórki), stały się w nowożytności charakterystycznym elementem krajobrazu zamku. Poza wymienionymi, szereg dalszych stał w zachodnich, zewnętrznych obszarach przedzamcza – w sąsiedztwie wielkich spichrzy nad Nogatem i po zachodniej stronie Zamku Średniego i Wysokiego (rejon zwany Podzamczem). Także w ich przypadku ilość domów zmieniała się z czasem, a w inwentarzach rzadko doprecyzowywano technikę budowy. Na przełomie XVI i XVII w. po wschodniej stronie wielkich spichrzy stało ich kilkanaście[61], ale po wojnie ze Szwedami z lat 20. XVII w. większość przestała istnieć (ryc. 1). Po południowej stronie spichrzy, po zachodniej stronie Bramy Kornuskiej, stał m.in. dom jednego z dziesiętników (oficerów załogi zamkowej). Wymieniają go inwentarze z 1565, 1590 i 1607 r.[62] Co istotne, w ostatnim doprecyzowano, że był to budynek z muru pruskiego, kryty dachówkami. W XVIII w. funkcjonowała w tym miejscu już nowa zabudowa. Zaznaczono ją na planach z lat 1745, 1755 i 1765, a budynek w konstrukcji szkieletowej widać na panoramie Friedricha B. Wernera z ok. 1720–1730 r. (ryc. 10, 14)[63]. Na murowany fundament tej młodszej zabudowy natknął się w 1990 r. podczas badań archeologicznych Antoni Pawłowski[64].

Szereg domów, w większości oddawanych w dzierżawę, ale także zamieszkanych przez załogę zamkową, usytuowanych było w dwóch liniach – w parciu o mur nad rzeką, ciągnąc się na północ i południe od Bramy Mostowej, jak i równolegle do nich – wzdłuż fosy Zamku Wysokiego i Średniego (ryc. 1). Ich ilość zmieniała się z czasem. Podczas gdy w 1565 r. przy Bramie Mostowej i wzdłuż muru na północ od niej wymieniono ok. 10 domów i drugie tyle w rzędzie naprzeciwko – wzdłuż fosy, na północ od muru poprzecznego z Bramą św. Mikołaja[65], to w 1590 r. odnotowano ponadto 9 *budek* czynszowych na południe (najpewniej wzdłuż fosy Zamku Wysokiego) od tej bramy[66]. Zbliżony układ i ilość wymieniono w kolejnych inwentarzach z 1. połowy XVII w.[67] W XVIII w., co widać zarówno na panoramie Wernera, jak i na

[60] *Źródła do dziejów…*, t. III, s. 7–8.

[61] *Źródła do dziejów…*, t. I, s. 85; *Źródła do dziejów…*, t. II, s. 66.

[62] *Marienburg I…*, s. 43; *Źródła do dziejów…*, t. I, s. 84; *Źródła do dziejów…*, t. II, s. 63.

[63] *Regnum defendo ense…*, s. 172–173.

[64] A. Pawłowski, *Badania archeologiczno-architektoniczne w rejonie „Baszty Łaźni" i na zachodnim przedpolu kościoła św. Wawrzyńca na przedzamczu zamku w Malborku*, Malbork 1990, mps w archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku, s. 8.

[65] *Marienburg I…*, s. 39–42.

[66] *Źródła do dziejów…*, t. II, s. 66.

[67] *Źródła do dziejów…*, t. I, s. 80–83; *Źródła do dziejów…*, t. III, s. 20–23.

planach z połowy stulecia, domy te ciągnęły się już zarówno wzdłuż całego muru nad Nogatem, jak i fosy Zamku Wysokiego i Średniego (ryc. 2–3), a ich ilość w każdym z dwu rzędów, wg wyliczeń osób płacących czynsze, wynosiła ok. 25[68]. Zabudowa ta trwała przez XIX i nawet częściowo do XX w., choć stare budynki z czasem przebudowywano i zastępowano nowymi. Murowane fundamenty kilku z nich odkryto podczas badań archeologicznych w 2020 r.[69]. Ich wygląd z 1. połowy XIX w. wieku znany jest z obrazów (ryc. 15), a później także ze zdjęć. Wiadomo stąd, że była to wówczas zabudowa generalnie szkieletowa (z muru pruskiego lub szachulca), parterowa lub piętrowa, choć jak wynika z opisów, w pierwotnej, nowożytnej postaci, były to zasadniczo domy parterowe.

Wymienione pokrótce domy nie wyczerpują listy tego typu obiektów. Dalsze, choć w mniejszej ilości, stały już w XVI i XVII w. także na wale, osłaniającym przedzamcze od wschodu (ryc. 14)[70].

Omówione elementy zabudowy zamku w Malborku nie wyczerpują bez wątpienia zagadnienia. Wskazanie ich na podstawie źródeł ikonograficznych i inwentarzy nowożytnych umożliwia jednak uchwycenie dużej grupy zabudowań i elementów budynków, które nie są w ogóle lub bardzo słabo i trudno dostrzegalne w badaniach archeologicznych, jak i zachowanej substancji murowanej. Wynika to nie tylko z nietrwałego charakteru budulca ale, jak w przypadku omówionych elementów fortyfikacji, z ich lokalizacji na wieńczących kondygnacjach budynków i murów. Niedostrzeganie tych konstrukcji uszczupla wiedzę o złożoności zabudowy zamku. Ogranicza znacznie możliwość prawidłowej oceny i analizy funkcjonalnej oraz formalnej.

[68] *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej,* t. V, wyd. W. H., Toruń 1971, s. 32–34.

[69] B. Wasik, *Zachodnie międzymurze zamku w Malborku w świetle badań archeologicznych z 2020 roku. Przekształcenia topografii i zabudowy*, „Ochrona Zabytków" 2021, nr (278) LXXIV, z. 1, s. 90–98.

[70] *Marienburg I…*, s. 51; *Źródła do dziejów…*, t. I, s. 97–98; *Źródła do dziejów…*, t. III, s. 7.

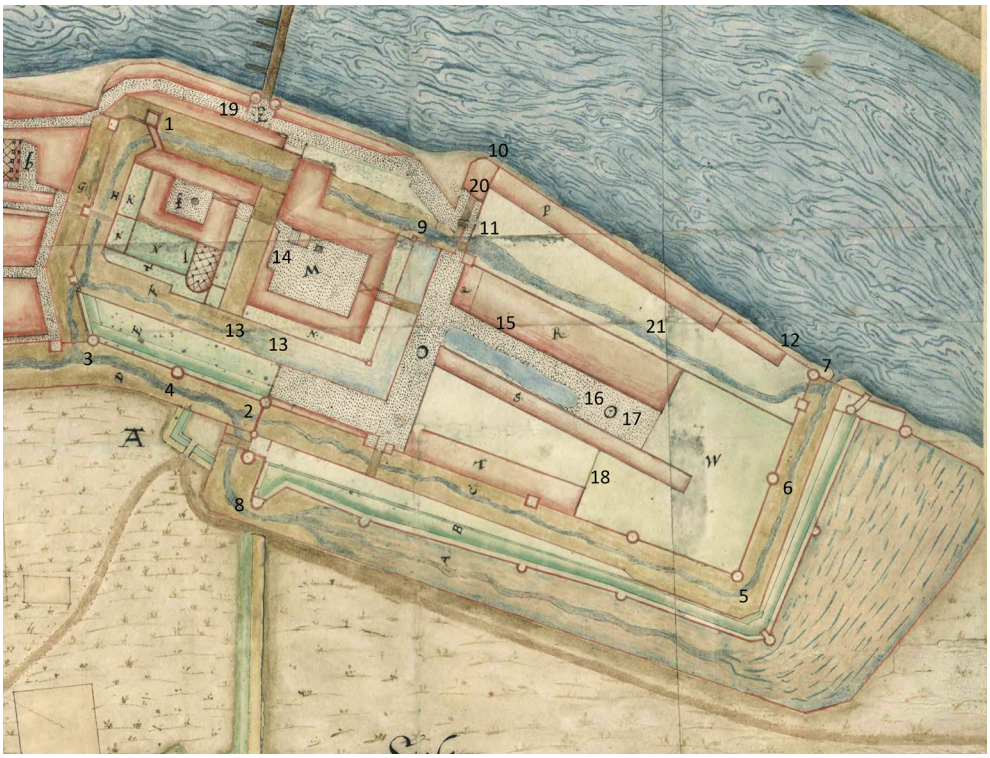

Ryc. 1. Szwedzki plan zamku w Malborku z 1629 r. z zaznaczeniem lokalizacji omówionych obiektów: 1 – wieża gdaniska, 2 – Baszta nad Piekarnią, 3 – baszta południowo-wschodnia, 4 – baszta z wykuszami w poziomie dachu, 5 – Baszta Kęsa, 6 – Baszta Wołowa, 7 – Baszta Maślankowa (Modra), 8 – Baszta Baba, 9 – Kurza Noga, 10 – Warta Łaźnia, 11 – Brama Kornuska, 12 – Zrembek, 13 – wykusze latrynowe, 14 – dwór Stanisława Kostki, 15 – miejsce stajenki, 16 – rejon w którym stał młyn koński, 17 – obszar na zachód od stodół, zajęty przez domy, 17 – obszar po wschodniej stronie stodół, gdzie stały domy, 19 – domy na Podzamczu, stojące wzdłuż muru nad Nogatem i fos Zamku Wysokiego i Średniego, 20 – miejsce domu dziesiętnika przy Bramie Konruskiej, 21 – rejon zajęty przez domy po wschodniej stronie spichrzy; Riksarkivet, sygn. SE/KrA/0425/02/012.

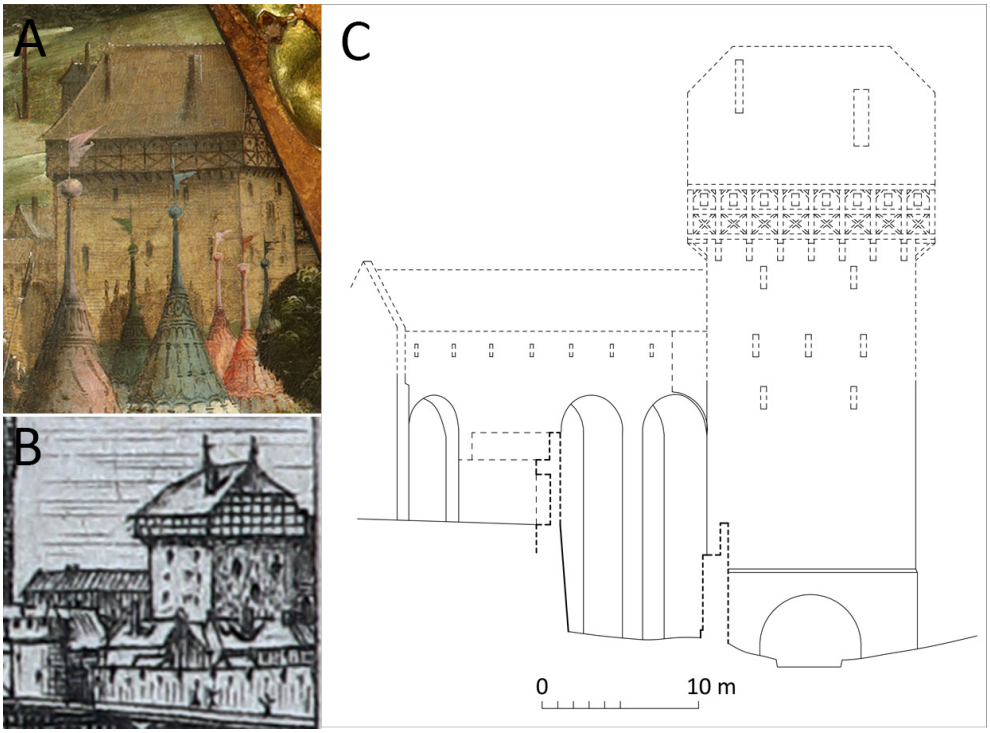

Ryc. 2. Wieża gdaniska: A – fragment obrazu Martina Schonnicka z ok. 1536–1540 r.; *Imagines,* op. cit., s. 245–246, B – fragment portretu Gerarda Denhoffa z 1643 r.; *Regnum*, op. cit., s. 132–135, C – próba rekonstrukcji wyglądu elewacji północnej; oprac. B. Wasik.

Ryc. 3. Panorama zamku od wschodu z 1587 r. na rycinie przedstawiającej bójkę pod karczmą Antoniego Möllera (A) oraz przybliżenie baszty z wykuszowymi lukarnami (B); A. R. Chodyński op. cit.; M. Mierzwiński, *Ikonografia*…, s. 30.

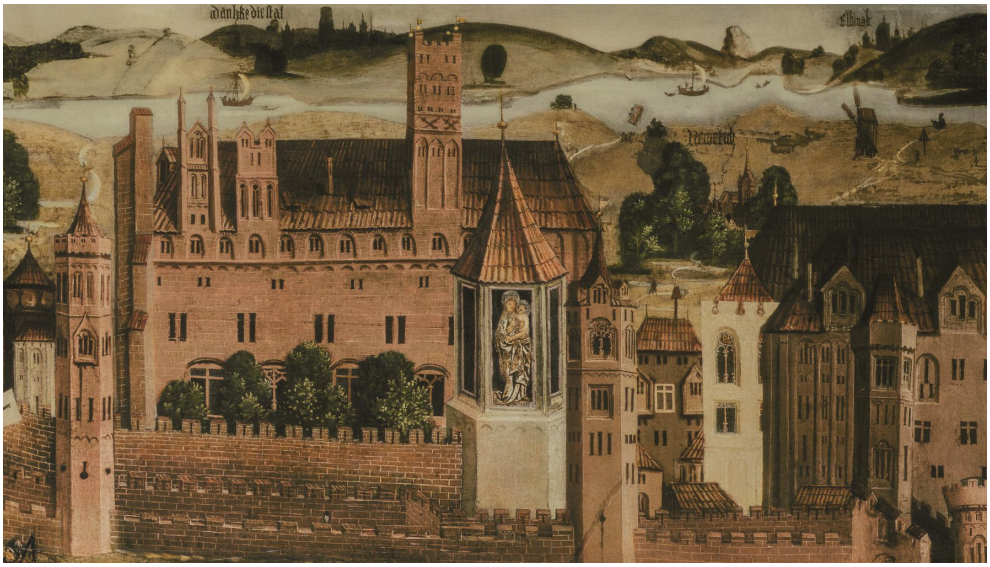

Ryc. 4. Fragment obrazu z lat 80. XV w. (od 1945 r. zaginionym), z widocznymi basztami we wschodnim murze obronnym; M. Mierzwiński, *Ikonografia*…, s. 30.

Ryc. 5. Widok od południa na bramę zamku w tzw. Wale Plauena na planie szwedzkim z 1629 r. – po lewej Baszta nad Piekarnią, a po prawej Baszta Baba; Riksarkivet, sygn. SE/KrA/0425/02/012.

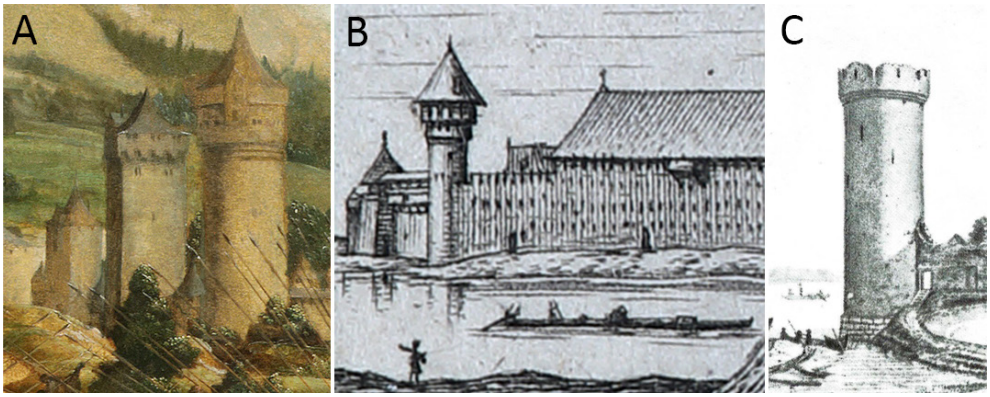

Ryc. 6. Baszta Maślankowa (Modra): A – fragment obrazu Martina Schonnicka z ok. 1536–1540 r.; na lewo od Baszty Maślankowej widać Basztę Kęsą i Wołową lub Szarysz; *Imagines*, op. cit., s. 245–246, B – fragment portretu Gerarda Denhoffa z 1643 r.; *Regnum*, op. cit. s. 132–135, C – rycina Johanna F. Fricka z 1799 r.; A. R. Chodyński, op. cit., il. 38.

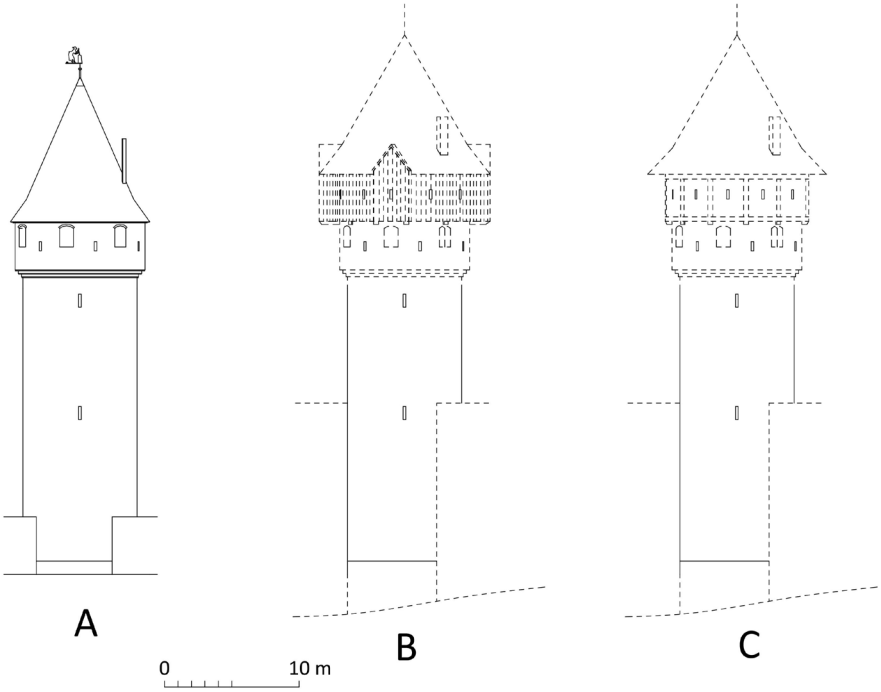

Ryc. 7. Baszta Maślankowa (Modra), widok od zachodu: A – stan obecny, będący efektem prac konserwatorskich z 1906 r., B – próba rekonstrukcji wyglądu zwieńczenia wieży według obrazu z ok. 1536–1540 r., C – próba rekonstrukcji wyglądu zwieńczenia wieży według miedziorytu z 1643 r.; oprac. B. Wasik.

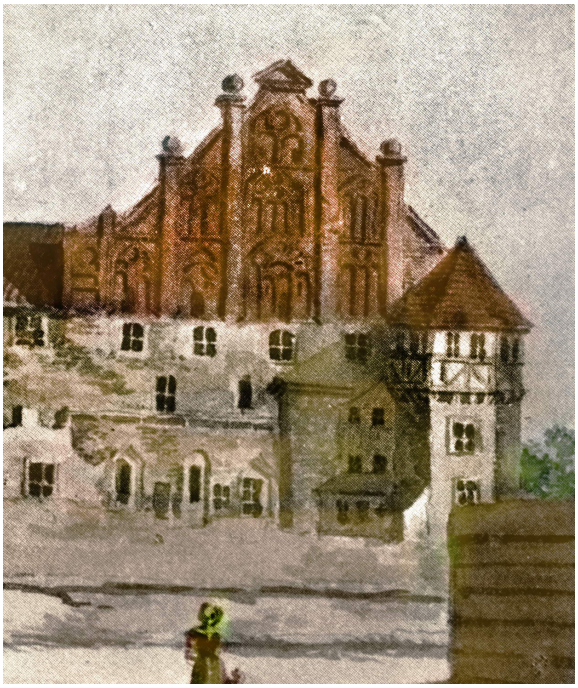

Ryc. 8. Baszta Kurza noga na fragmencie akwareli z 1802 r., ukazującej widok od północy na Zamek Średni; M. Mierzwiński, *Ikonografia*…, s. 46–47.

Ryc. 9. Warta Łaźnia na fragmencie obrazu Martina Schonnicka z ok. 1536–1540 r.: A – warta, B – baszta, C – dom, którego relikty odkryto w 1990 r., D – wielki spichlerz; *Imagines*, op. cit., s. 245–246.

Ryc. 10. Fragment panoramy zamku od zachodu z ok. 1720–1730 r., autorstwa Friedricha B. Wernera, z widoczną zabudową na Podzamczu oraz wykuszami na murze obronnym; *Regnum*, op. cit., s. 172–173.

Ryc. 11. Fragment akwareli z 1802 r., ukazującej widok na zamek od północnego wschodu z widocznymi wykuszami latrynowymi; M. Mierzwiński, *Ikonografia*…, s. 44–45.

Ryc. 12. Fortyfikacje Gdańska z konstrukcjami fachwerkowymi: A – fragment „Kolorowego widoku" z 1520 r., przedstawiającego bramę św. Jakuba; https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=Plik:3_Brama_%C5%9Bw._Jakuba45%27.jpg dostęp: 14 V 2024, B – Baszta Nowa na fragmencie rysunku Antona Mőllera z 1593 r.; G. Bukal, op. cit., s. 31.

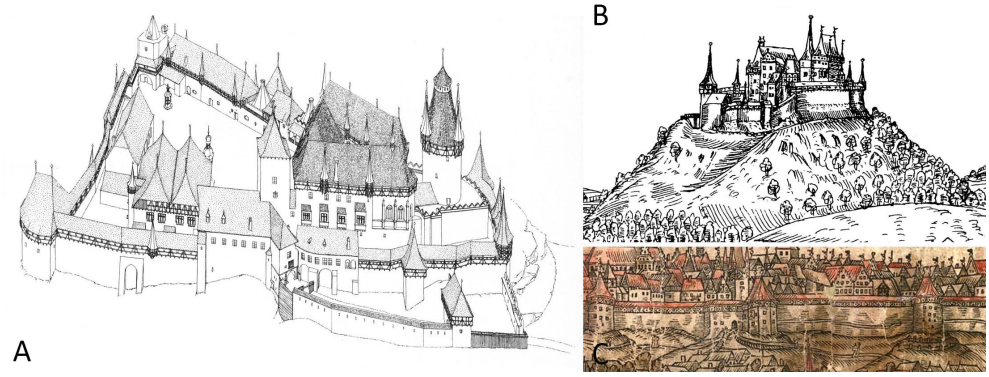

Ryc. 13. Przykłady szkieletowych zwieńczeń wież, baszt i murów w Czechach: A – rekonstrukcja zamku Křivoklát w stanie przed pożarem z 1643 r. (wg ryciny z tego okresu); D. Menclová, op. cit., s. 430, B – zamek Vysoký Chlumec na rycinie Jan Willenerga z 1602 r. ; T. Durdík, op. cit., s.610, B – baszty miasta Žatec, ukazane na rycinie Jan Willenerga z 1611 r.; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Willenberg_%C5%BDatec_1611_radnice.jpg dostęp: 14 V 2024.

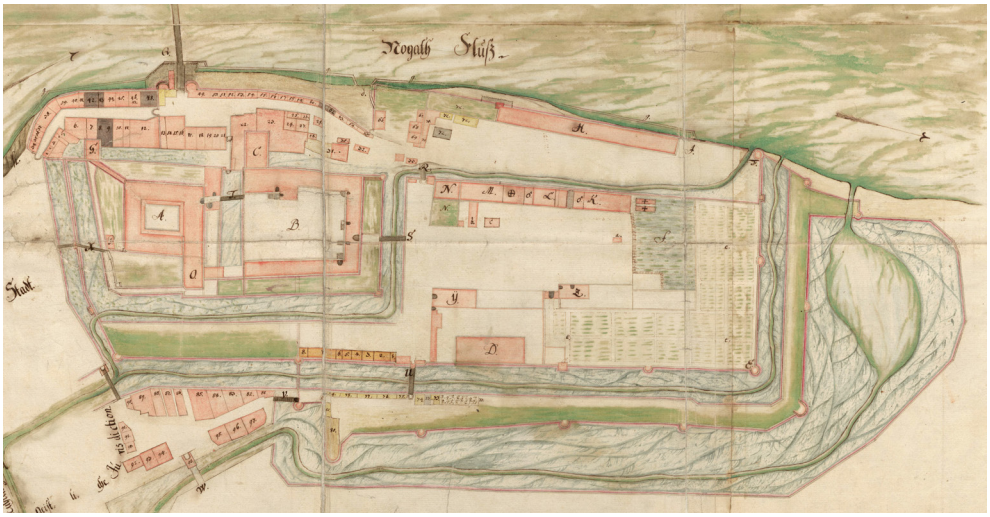

Ryc. 14. Plan zamku w Malborku z 1745 r.; A. Dobry, *Dwa osiemnastowieczne plany zamku malborskiego*, Studia Zamkowe, 2019, t. VI, s., s. 65–69.

Ryc. 15. Domy na zachodnim Podzamczu (widok po południu) na fragmencie obrazu Domenica Quaglia z 1834 r.; A. R. Chodyński, op. cit.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych, Akta Ekonomii Malborskiej, Inwentarz ekonomii malborskiej 1730, sygn. W. 263.

Marienburg I. Lustration vom Jahr 1565. Abschrift aus Westpr. Foliant No 23. nebst Uebersetzung, oprac. Johannes K. Sembrzycki, 1889, rękopis w Bibliotece Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn.. III 2636.

Marienburg. Baujahr 1906, dokumentacja w Dziale Historii Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. DH/7/22.

Opracowania

Bukal G., *Fortyfikacje Gdańska 1454–1793,* w: *Fortyfikacje Gdańska,* red. G. Bukal, Gdańsk 2009.

Chodyński A. R., *Zamek malborski w obrazach i kartografii,* Warszawa 1988.

Dąbrowska M., *Badania archeologiczno-architektoniczne na terenie Zamku Niskiego w Malborku w latach 1998–2004*, w: *XV Sesja Pomorzoznawcza. Materiały z konferencji 30 listopada–02 grudnia 2005*, red. G. Nawrolska, Elbląg 2007.

Dobry A., *Dwa osiemnastowieczne plany zamku malborskiego*, „Studia Zamkowe" 2019, t. VI.

Durdík T., *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, Praha 1999.

Durdík T., Bolina P., *Středověké hrady v Čechách a na Moravě,* 2001.

Herrmann C., *Der Hohmeisterpallast auf der Marienburg. Konzeption, Bau und Nutzung der modernsten europäischen Fürstenresidenz um 1400*, Petersberg 2019.

– *Die älteste Ansicht Marienburgs (vor 1488) als Quelle zur Architekturgeschichte,* w: *Die Burg im Bild – das Bild der Burg,* (Forschungen zu Burgen und Schlössern 19), Petersberg 2019.

– *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und –Geographie*, Petersberg–Olsztyn 2007.

Herman R., *Zamek w Ełku. Opracowanie historyczno-architektoniczne*, t. 1, maszynopis w archiwum NID w Olsztynie, Łódź 2015.

Imagines potestatis: insygnia i znaki władzy w Królestwie Polskim i Zakonie Niemieckim. Katalog wystawy w Muzeum Zamkowym w Malborku, 8 czerwca – 30 września 2007 roku, red. J. Trupinda, Malbork 2007.

Jóźwiak S., Trupinda J., *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork 2011.

Lustracja województw Prus Królewskich 1765, t. 3: *Województwo malborskie,* wyd. J. Domagała, Toruń 2011.

Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565, cz. I, wyd. C. Ohryzko-Włodarska, A. Tomczak, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961.

Marciniak-Kajzer A., *Drewno na zamkach, czyli o czym na ogół zapominamy,* w: *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Śrdkowej i Wschodniej,* red. Marceli Antoniewicz, Warszawa 2002.

Menclová D., *České hrady*, t. 2, Praha 1972.

Mierzwiński M., *Fragment zespołu zamkowego w Malborku zwany Domem Podstarościego w świetle badań archeologiczno-architektonicznych,* „Studia Zamkowe" 2006, nr II.

– *Ikonografia kościoła NMP i wieży głównej na Zamku Wysokim,* w: *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja,* red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork 2016.

Panfil R., *Zamek królewski i rezydencja monarchów polskich w Malborku (1457–1772),* w: *Regnum defendo ense et alias tego stricto. Królestwa bronię dobytym mieczem i osłaniam skrzydłami. Malbork w Prusach Królewskich,* t. 1: *Prusy Królewskie i Malbork w okresie staropolskim (1454–1772)*, red. A. Dobry, R. Panfil, Malbork 2021.

– *Zamki w Prusach Królewskich po 1466 roku i prace remontowe w malborskim zamku w pierwszym dwudziestoleciu panowania króla Zygmunta I Starego (do 1526 roku)*, „Studia Zamkowe" 2022, nr IX.

Pawłowski A., *Badania archeologiczno-architektoniczne w rejonie „Baszty Łaźni" i na zachodnim przedpolu kościoła św. Wawrzyńca na przedzamczu zamku w Malborku*, Malbork 1990, mpis w archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku.

Pospieszny K., *Domus Malbork. Zamek krzyżacki w typie regularnym,* Toruń 2014.

– *Jeszcze raz w kwestii elewacji kościoła zamkowego,* w: *Spotkania Malborskie im. Macieja Kilarskiego*, cz. 1–3, red. A. Dobry, Malbork 2010.

Regnum defendo ense et alis tego stricto. Królestwa bronię dobytym mieczem i osłaniam skrzydłami. Malbork w Prusach Królewskich, T. 2: *Katalog wystawy w Muzeum Zamkowym w Malborku 18 września – 2 stycznia 2022. Malbork w Prusach Królewskich*, red. R. Panfil, A. Dobry, Malbork 2022.

Wasik B., *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Malborku przeprowadzonych na terenie przedzamcza w 2023 roku (stan. 3; AZP 18–47/10)*, Malbork 2023, mps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu

Ochrony Zabytków w Gdańsku.
– *Wieże mieszkalne w krzyżackiej architekturze zamkowej w Prusach,* Acta Universitatis Nicolai Copernici: Archaeologia, 2022, nr 38.
– *Zabudowa zamku górnego i przedzamczy na podstawie źródeł pisanych i ikonograficznych z XVI–XVIII wieku,* w: *Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*, red. M. Wiewióra, Toruń 2012.
– *Zachodnie międzymurze zamku w Malborku w świetle badań archeologicznych z 2020 roku. Przekształcenia topografii i zabudowy,* „Ochrona Zabytków" 2021, nr (278) LXXIV, z. 1.
– *Zamki krzyżackie w okresie późnośredniowiecznym i nowożytnym. Analiza źródeł architektonicznych,* w: *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata,* t. 2, red. M. Wiewióra, Toruń 2020.
– *Zespół bram między przedzamczem a Nogatem w Malborku. Przyczynek do badań słabo poznanych elementów założenia zamkowego,* „Zapiski Historyczne" (w druku).

Widawski J., *Modernizacja murów obronnych miast małopolskich spowodowana rozwojem broni palnej*, w: *Bastejowe fortyfikacje w Polsce*, „Studia i Materiały", nr 3, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskie", nr 9, 1975.

Źródła do dziejów ekonomii malborskiej, t. I, wyd. W. Hejnosz, Toruń 1959.

Źródła do dziejów ekonomii malborskiej, t. II, wyd. W. Hejnosz, J. Gronowski, Toruń 1960.

Źródła do dziejów ekonomii malborskiej, t. III, wyd. W. Hejnosz, J. Gronowski, Toruń 1963.

Źródła do dziejów ekonomii malborskiej, t. IV, wyd. W. Hejnosz, J. Waluszewska, Toruń 1967.

Źródła do dziejów ekonomii malborskiej, t. V, wyd. W. H., Toruń 1971.